

Prof. Dr. Zafer BAYBURTLUOĐLU

Armađanı

Sanat Yazıları

Edit6rler

Mustafa DENKTAŐ & Yıldray 6ZBEK

Kayseri-2001

KAYSERİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ PERSONEL VE
EĞİTİM DAİRESİ BAŞKANLIĞI
KÜLTÜR YAYINLARI NO: 36
ISBN: 975-8046-37-3

KAPAK, SAYFA DÜZENİ, RENK AYRIMI, BASKI
M GRUP Matbaacılık A.Ş.

BÜYÜK TÜRK ÂLİMİ EBU MANSUR MUHAMMED MATURİDİ VE ETKİLERİ

A.Vebbi ECER*

Mâturidî Kimdir?

Ebu Mansur Muhammed el-Mâturidî es-Semerkandi (Öl:333/944), Türklerin yetiştirdiği ve görüşlerine sahip çıktığı, İslam Dini tarihinde eşine az rastlanan büyük bir din bilginidir. Kıscasa *Mâturidî veya Semerkandî* adıyla anılmasının sebebi, doğum yerine nispet edilmesindedir. Muteber tabakat kitaplarının verdiği bilgilere göre Mâturidî, Maverâünnehr bölgesinde Semerkand'ın *Mâturid* kasabasında doğmuştur¹. Doğum tarihi kesinlikle bilinmemekle beraber H/238-M/862 yılı civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Mâturidî'nin H./333-M/944 yılında vefat ettiği konusunda yazarlar arasında bir ihtilaf yoktur. Mâturidî 100 yıla yakın hayatı sonunda Semerkand'ın *Cakerdize* mahallesinde âlimlerin gömülü olduğu bir mezarlığa defnedilmiştir².

Mâturidî, kendi bölgesindeki, Hanefî ekolüne bağlı bilginlerden ders almıştır. Ebu'l-Mu'in en-Nesefî (505/114)'nin *Tebzirat ü'l-Edille*'sinde verdiği bilgilere göre Ebu Hanife'nin (150/769) talebeleri *İmam Ebu Yusuf* (182/798) ve *İmam Muhammed eş-Şeybani* (189/804)'den ders alan Süleyman el-Cüzcânî'nin talebeleri *Ebu Nasr el-İyazî* ve *Ebubekr Ahmet el-Cüzcânî Mâturidî*'nin hocalarıdır. Bu yolla Mâturidî, Ebu Hanife'nin düşünce sistemini öğrenmiş, onun akılcı, hürriyetçi ve müsamahakâr metotlarının etkisiyle kendi inanç sistemini çağdaşları Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (324/935) ve Ebu Cafer et-Tahavî (333/944)'den farklı biçimde kurmuştur.

Maturidî'nin birçok kitapları olduğu bibliyografya kitaplarında anılır. Ancak bunlardan bize kadar gelenlerin başlıcaları şunlardır:

Kitab ü't-Tevhid: Mâturidî'nin akaid ile en önemli eseri olup Cambridge Üniversitesi'ndeki tek yazma nüshasına dayanılarak, İskenderiye Üniversitesi Felsefe profesörlerinden Dr.Fethullah Huleyf tarafından 1970 yılında Beyrut'ta basılmıştır³.

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-KAYSERİ

Te'vilâtü Ebli's-Sünne: Maturidî'nin dünyada birçok yazma nüshaları bulunan refsirle ilgili bu eserinin birinci cildi *İbrahim ve Seyyid Avazeyn* kardeşler tarafından 1971 yılında Kahire'de bastırıldı. Gene başlangıcından itibaren bir bölümü Dr. *Muhammed Müstefiz er-Rahman*'ın tahkiki ile *Casım Mubammed el-Cuburi* tarafından 1983 yılında Bağdad'da neşredilmiştir. Eserin Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesinde 47 numarada kayıtlı 667 varak (yapraklı) nesih bir yazma nüshası bulunmaktadır⁴.

Risaletün Fi'l-Akaid: Profesör Yusuf Ziya Yörükân tarafından "*İslam Akaidine Dair Eski Metinler*" (Ank.1953) adı altında Arapça metni ve tercemesi yayınlandı.

Neden Önemlidir?

Mâturidî'nin toplumumuz tarafından bilinmesi ve öğrenilmesi Türk kültür tarihi bakımından son derece önemlidir. Zira Mâturidî sadece Türk kültür muhitinin yetiştirdiği büyük bir bilgin değildir. X.yüzyıldan başlayarak günümüze kadar Türk toplumlarının inanç sistemine damgasını vuran bir kimsedir. Gerçekten de atalarımız İslamiyete girdikten sonra ibadet ve sosyal ilişkilerini İmam-ı A'zam Ebu Hanife (öl.767)ye göre düzenlemişler, inanç ilkelerinde (akaid'de) de Mâturidî'nin sistemini benimsemişlerdir. Atalarımız bugünden daha çok hoşgörülü, hayata ve bilime yönelik, insan sevgisine ve yardımlaşmaya dayalı yaşayışlarını bu iki büyük bilim adamlarına borçludurlar.

İslamdan sonra Türk toplumlarının estetik anlayışlarının değer yargularının ve toplumsal ilişkilerinin... oluşmasında, şekillenmesinde dini inanışların rolü vardır. Bu sebeple Türk-İslam kültürünün kökenlerini iyi anlamak ve tespit etmek için kültürün önemli bir elemanı olan toplumun din anlayışını iyi bilmek gerekir.

Mâturidî'nin din anlayışı, akılcı, ilimci, her türlü hurafeden uzak, başka ifadeyle çağlar üstü bir anlayışı telkin etmektedir. Zira O, bilimi ibadetten üstün tutar, akılcı daima ön planda bulundurur, akılcı olmayanın dininin ve ilminin olamayacağını iddia eder. Türk toplumu tarih boyunca Mâturidî'nin anlayışına yânî ilme ve akla bağlı kaldığı dönemlerde hoşgörülü, hurafelerden uzak, medenî ve parlak dönemlerini yaşamıştır. Günümüzde de Mâturidî'nin hoşgörülü, akılcı ve ilimci din anlayışının bilinmesi ve yaşanmasına ihtiyaç vardır.

Mâturidî'nin İslam Dünyasında Tanınması:

Ebu Mansur Muhammed el-Mâturidî, Türk ilmî muhitinin yetiştirdiği, dünya müslümanlarının büyük bir çoğunluğunun önder olarak tanıdığı, İslam Dini tarihinin

de eşine az rastlanan din bilginlerinden biridir. O'nun teolojik birçok orijinallikleri mevcuttur. Ebu Mansur Muhammed el-Mâturidî X.yüzyıl Semerkand, Buhara ve yakın çevresinin ilmî muhitinin eseri olarak yetişmiş; Kelâm ve Felsefe gibi aklî ilimlerin bu bölgede yerleşmesinde rolü olmuştur. Böylesine önemli kabul ettiğimiz Mâturidî çağdaşlarını ve kendinde sonraki nesilleri hangi ölçüde etkilemiş ve hangi ölçüde tanınmıştır?

Mâturidî hakkında, Mâturidî'nin çağına yakın zamanda yaşamış ve önemli eserleri bulunan yazarlarda tatmin edici bilgi bulamamaktayız. Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (505/1114)'nin Tebsiret ül -Edille'sini³ bir yana bırakırsak, Mâturidî'nin adı, kişiliği, görüşleri ile ilgili bilgilerin mutlaka bulunmasını umduğumuz bazı eserlerde konunun, sükutla geçirildiğini görüyoruz. Meselâ:

- 1-İbn ün-Nedim'in (379/987) "*el-Fibrîst*" inde;
- 2-Şehristani (548/1153)'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*" inde;
- 3-Abdülkâhır el-Bağdadi (429/1037)'nin "*el-Fark Beyn el-Firak*" ında;
- 4-İbn Hazm el-Endelusi (456/1063)'nin "*Kitab ül-Fisal*" inde;
- 5-İbn Hallikân (631/1282)'in "*Vefeyât*" ında;
- 6-İbn Haldun (808/1406)'un ünlü "*Mukaddime*" sinde;

7-Suyutî (910/1505)'nin "Tabakat ül-Müfessirin" inde Mâturidî ile ilgili her hangi bir bilgi bulamamaktayız⁶. Bu kişilerin Mâturidî gibi bir kişiyi duymamış olmaları biraz imkansız görünmektedir. Mâturidî'nin tanınma yönünden H/8-M.14.yüzyıla kadar müphem bırakılmasının bizce sebepleri şöyle sıralanabilir:

a)*Milliyet Taassubu*: Maturidî'nin çağında Arapların Arap olmayan müslümanlara karşı tavır ve itimatları menfidir, kuşkuludur. Arap ırkçılığı ve kayırmacılığı, fiili ve hissî olarak zaman zaman küllenmiş olmakla beraber en azından kıvılcım olarak devam etmiştir. Arap asıllı olmayan müslümanlardan, cizye vergisinin alınmaya çalışıldığı, ikinci sınıf (mevalî) insan kabul edildiği bilinmektedir. Böyle bir anlayışın bulunduğu yerde Hasan el-Eş'ari'yi ehl-i sünnet akidesinin yegâne temsilcisi ve savunucu olarak göstermeme, Maturidî'nin etkisini gizleme meyli doğmuştur⁷. Bu faktör, tek ve yegâne faktör olmamakla beraber ihmal edilmemesi gereken bir faktördür⁸.

b)*Semerkand Bölgesinin Hilafet Merkezine Uzaklığı*: Hilafet merkezi Bağdat'ta yaşayan bilginler, Semerkand'da neler olup-bittiğiyle ilgili değildiler. İslam dünyasınca hilafet merkezi ve hilafet merkezine yakın yerdeki bilginler dikkatle izlenmekte veya yakından tanınmaktadır. W.Montgomery Watt, Mâturidî'nin tanınmamasının önemli bir sebebi olarak "hilafet merkezinden uzakça bir eyalette yaşamış ve çalışmış olması"⁹ nı gösterir. Zira o zamanın kültür ve ilim merkezi hilafet merkezinin (Bağ-

dat) içinde bulunduğu Irak idi. Bu kültür merkezinden uzaklık, Mâturidî'nin, çağında Eş'arî'den daha iyi tanınmamasının sebeplerinden biridir¹⁰.

c) *Semerkand'ın Dinî Merkeze Uzaklığı*: Mekke ve Medine Müslümanların hac ve umre vesilesiyle uğradıkları sadece kutsal topraklar değil, iktisadi ve ilmî pazarlamanın, ilmi tartışmaların yapıldığı yerd. Her yıl bütün bölgelerden binlerce insan toplanıyor ve dağılıyordu. İnsan vücudunda kanların bütün organlara yayılması ve toplanması nasıl kalb vasıtasıyla oluyorsa, Mekke ve Medine de İslâm Dünyasında aynı kalb görevini yerine getiriyordu. Her gelen müslüman önce Arabistan bölgesinin ilim ve fikir hareketlerini takibediyor, gittiği bölgelerde elde ettiği bilgileri, yaptığı temasları anlatıyordu. Bu sebeple hayatını Irak'ta geçiren Eş'arî, Mâturidî'den daha fazla tanınıyordu¹¹.

d) *Mâturidî'nin Anlaşılmasının Güçlüğü*: Mâturidî, çağdaşı Tahavî ve Eş'arî'ye oranla daha akılcı ve ilimcidir. Nasların (ayet ve hadislerin) zahirlerine (düz, görünen anlamlarına) bağlılıkta Eş'arî, Mâturidî'den daha ileridedir, Selefiyeye daha yakındır. Mâturidî'nin izahlarının akılcı ve soyut oluşu yönünden anlaşılması güç olmuş, nasların anlaşılmasında aklın ihmal edilmesi halk arasında daha çok dindarlık sayılmış olması yönünden Eş'arî daha fazla taraftar toplamıştır¹². Sadrü'l-İslâm Muhammed Pezdevi (493/1099) Mâturidî'nin bu özelliğine işaretle şöyle yazar:

"Şeyb Ebu Mansur'un yazdığı *Kitab üt-Tevhid*'de biraz kapalılık ve uzatma, terkinin de ise bir nevi zorluk vardır. Eğer bunlar olmasaydı bize kâfi gelecekti"¹³.

Maksatlı veya maksatsız, Mâturidî'nin ihmaline sebep olan bu olumsuz şartlara rağmen onu takip edenler, onun ilmîni yayanlar çıkmıştır. Bu yayılma ve tanınma özellikle bilginler yoluyla olmuştur. Bu konuda ilk akla gelmesi gereken isim "*Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed b. Mekhûl en-Neseî*" (508/115) dir. *Ebu'l-Mu'in en-Neseî*'nin "*Tebisret ül-Edille*"¹⁴ adlı eseri Mâturidî ekolünün *Kitab üt-Tevhid*'den sonra en önemli kaynaklarından biridir. Dr.Fethullah Huleyf Ebu'l-Mu'in en-Neseî'nin önemini şöyle belirtir:

"Eş'arî'ler arasında Ebu Bekr el-Bakıllanî ve Gazzalî'nin yeri ne ise Mâturidîler arasında da O'nun yeri aynıdır. *Tebisret ül-Edille* adlı yazma eseri Mâturidî'nin *Kitab üt-Tevhid*'inden sonra bütün Mâturidîler için ikinci kaynaktır. Ömer en-Neseî'nin *el-Akaid ün-Neseî*'yesi *Tebisret ül-Edille*'nin bir fibrîsti durumundadır. İmam Nureddin es-Sabuni (580/1184) *Fabruddin er-Râzî* (606/1209) ile tartışmalar sırasında şöyle der:

"Ey insanlar! Ebu'l-Mu'in en-Neseî'nin yazdığı *Tebisret ül-Edille* adlı eserini okudum, tabkik ve tetkik hususunda onun üzerine bir kitap olmadığına inanıyorum."¹⁶

Sadr'ül-İslâm Muhammed el-Pezdevi (493/1099)'nin *Usûl üd-Din* adlı eseri Mâturidîyenin eski kaynaklarından biridir.

Mâturidî'nin sistemi savunan yayınlarından bir diğeri de Nureddin es-Sabuni (580/1184)dir¹⁷. Sabuni'nin "el-Bidaye fî Usûl id-Diyâne" adlı eseri Mâturidî'nin görüşlerini anlaşılır şekilde ele alır.

Kısaca *Ömer en-Neseî* diye andığımız Ebu Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseî (537/1142) Mâturidî'nin en önemli takibçisi, Mâturidîliğin en etkin yayıcısıdır¹⁸. Onun hacim bakımından küçük olan *Akaid* adlı eseri büyük bir rağbet görmüştür. Bu eser *Ebu'l-Mu'in en-Neseî*'nin *Tebîret ül-Edille*'sinin özeti durumundadır ve asırlarca Müslümanların el kitabı haline gelerek büyük ilgiye mazhar olmuştur. Bu esere birçok şerhler yazılmış, nazma çevrilmiştir. Bu şerhlere din bilgileri tarafından haşiyeler yazılmıştır.

Akaidin *Feygana'lı Ali b. Osman el-Üşî* (575/1179) tarafından H.569/M.1173 yılında "*Emâli*" adıyla manzum hale getirildiğini biliyoruz. Bu manzum akaidin yani *Emâli*'nin İzzeddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Cema'a (819/1416), Şemsüddin Muhammed el-Niksârî (901/1495), *Aliyy'ül -Kari* (1045/1605) tarafından yapılan tanınmış şerhleriyle birlikte diğer şerhlerinin sayısı otuzun üzerindedir¹⁹. Ömer en-Neseî'nin Akaid'inin en önemli şerhlerinden biri Eş'arî mezhebi bilgilerin Sa'düddin Mesud b. Ömer ed-Teftazani (791/1389)'nin olanıdır. "Şerh ül-Akaid in-Neseîyye" adını taşıyan bu eser 14 asır İslam dünyasının ders kitabı olması şerefine mazhar olmuştur²⁰.

Neseî ailesinden *Ebu'l-Berekât Hafızüddin en-Neseî* (710/1310)'nin "el-Umde" adlı eseri ve bu eserin aynı yazar tarafından "*el-İtimat fîl-İtikat*" adıyla yapılan şerhi Mâturidîyenin önemli kaynaklarından. Bu arada İbn-i Humam diye şöhret bulan bilgilerden *Kemaliüddin Muhammed b. Abdülvâhid* (861/1457)'in "el-Müsayere" kısa adıyla anılan bir akaid kitabı yazdığı bilinmektedir.

İbn Humam'ın talebelerinden *İbn Ebi's-Şerîf el-Kudsi* (903/1497)'nin de M/1457 yılında yazdığı bir haşiyesini de bu arada anmalıyız.

Osmanlı Devri bilgilerin Kadı Celâleddin-zâde Hızır Bey (863/1458)'in "el-Kasidet ün-Nuniye" adlı 100 beyitlik eseri, üzerinde birçok şerhler yapılan eserlerden biridir. Bu arada Çorlu'lu *Ramazan Efendi* (979/1571)'nin "*Ramazan Efendi Şerhi*"²¹. Ahmed b. Musa el-Hayalî (862/1457)'nin Hayali Haşiyesi, Fatih Devri bilgilerin Ahmed b. Abdullah el-Kirimî (897/1474)'nin, Muhammed İbrahim en-Niksârî (901/1495)'nin Neseî Akaid'ine şerhleri önemli eserlerdir.

Neseî'nin Akaid Şerhlerine haşiyeye yazan isimler arasında Müslühiddin Mustafa el-Kastalânî (901/1495), Hakim Şah Muhammed b. Mübarek el-Kazvini (920/1515), Ramazan b. Abdülmuhsin Bihiştî (979/1571), İsamüddin İbrahim b. Muhammed Semerkendi (İsferâyinî), (951/1544), Abdülhakim b. Şemseddin Muhammed Siyalkûtî (1067/1667), Saçaklızade diye anılan Mehmet Mar'âşî

(1150/1737), Karabaş ünvanıyla anılan Ali b. Mehmet el-Kastamonî (1097/1686) gibi isimler yer almaktadır²².

Mâturidî'nin Türk Dünyasında ihmalinin sebepleri üzerinde durmayacağız. Ancak medreselerdeki millî olmayan, Arapça ve Arap hayranlığının ön plânda tutulduğu eğitimin etkisini de gözardı edemeyiz. Ancak Cumhuriyet döneminde her şeyde olduğu gibi dinî yayın ve araştırmalarda büyük gelişmeler gözlenmektedir. Bu sevindirici durum Mâturidî'nin tanınması konusunda da kendini göstermektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurucu öğretim üyelerinden Prof.Dr.Yusuf Ziya Yörükân'ın 1950'den sonraki yayınlarını 1978 ve onu izleyen yıllarda üniversite ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılan yayınlar takip etti. Özel araştırmaların yanında sempozyumlar, yüksek lisans ve doktora düzeyinde araştırmalar oldukça sevindirici bir sayıya sahiptir²³. Mâturidî'nin akılcı inanç sistemi değişik asırlardaki bilgilerin eser ve gayretleriyle- özellikle Hanefî mezhebinin hakim olduğu bölgelerde- yayılmış ve taraftar toplamıştır. İslam dünyasının yarısından fazlasının gönlüne taht kurmuş olan Mâturidî'nin din anlayışı konusunda yurdumuzda ilmi faaliyetlerin başlaması sevindirici bir olaydır.

Mâturidîlik halen Türkiye, Kuzeydoğu Avrupa, Orta Asya, Hindistan, Endonezya, Habeşistan... gibi ülkelerde yayılmış ve benimsenmiştir²⁴.

Dipnot

1. Semerkand için bk. H.H.Chaeder, "Semerkand" *İslâm Ansiklopedisi*, c.10, s.468-471; Yakut Hamevî, Mu'cem ül-Büldân, Beyrut 1968, C.III, s.247. vd.; Yakut Hamevî Mâturid kelimesini almaz. Mâturid kasabası Semerkand'ın bir mahallesi veya nahiyesidir: D.B.McDonald, "Mâturidî", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VII, s.404.; Fethullah Huleyf'in *Kitab ü-Tevhid'e* yazdığı önsöz; Ahmed b.Musa el-Hayâlî, Haşiyet ül-Hayâlî, tarihsiz, 14; V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev: H.Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s.108-128.
2. Cakerdize için bk.: M.b.Tawit et-Tancî, "Ebu Mansur el-Mâturidî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1955, S.1-2, s.1-12., 2 numaralı referans; Barthold'un verdiği bilgiye göre: "12. asırda Semerkand'ın mahallelerinden biri Cakerdize adını taşıyordu; burada ulema ve asillerin gömüldüğü bir mezarlık vardı." Bk.Barthold, a.g.e., s.116.
3. 206 yaprak (varak) olan eseri Dr.F.Huleyf 58 sayfalık arapça, 43 sayfalık ingilizce önsözle 401 sayfalık metin halinde 1970 yılında Beyrut'ta yayınlandı.
4. Mâturidî'nin tefsiri ve özellikleri hakkında Türkiyede araştırmalar yapılmıştır. Bk. Muhammed Eroğlu, *Ebu Mansur Muhammed el-Mâturidî ve Tevîlat ül-Kur'an'daki Tefsir Metodu*, Ankara 1973, ; Talip Özdeş, *İmam Mâturidî'nin Tevîlatında Tefsir ve Metodolojisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1997; Basılmamış Doktora Tezi.; Hüseyin Uysal, *İmam Mâturidî'nin Te'vil Anlayışı*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, Basılmamış Doktora Tezi.
5. Bu eser Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof.Dr.Hüseyin Atay tarafından 2 cilt halinde edition critiqu'i yapılmış ve bir cildi Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır: Ebu'l-Muin Meymun b/Muhammed en-Nesefî, *Tefsiri ül-Edille*, Tahkik ve ta'lik:Prof.Dr.Hüseyin Atay, Ankara 1993, 626 + 78 sayfa.
6. Bu konu için bkz.: A.V.Ecer, *Türk Din Bilgini Mâturidî*, Ankara 1978, 14; Tancî, aynı makale.
7. Prof. Muhammed b.Tawit et Tancî, şunları yazar: "Eski İslam müellifleri bibliyografya kitaplarında Mâturidî hakkında aradıklarını bulamamaktan şikayet etmişlerdir. Muasır araştırmacılar da, bunun ehl-i sünnet kelam ilmi üzerinde Mâturidî'nin kuvvetli tesirini saklamaya karşı duyulan bir temayül mahsulü olduğunu tasavvur etmiş ve saklama keyfiyetine de yalnız muasır meslektaşları Ebu'l Hasan el-Eş'arî'yi sünni akideyi müdafaaya da ve

- ehl-i sünnete muhalif taşkın fırkalarla mücadeleye koyulmuş İslâm büyüğü olarak gösterme arzusunun sebep olduğunu düşünmüşlerdir." Bk.Tancı, aynı makale; Müslüman olmayan teb'adan alınan vergi olan cizye Vali Haccac b.Yusuf zamanında Arap olmayan müslümanlardan alındı, Arap olanlardan alınmadı. Bk: *M.H.Yazır, Hak Dini Kur'an Dili Yeni Meali Türkçe Tefsir*, İstanbul 1935,C.III, s.2507-2509; M.Z.Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, C.I, s.297-302; Arap olmayan müslümanlara "mevali" denildi. Bir tarihinin ifadesiyle "...Mevali, araplarca pek itibar görmüyordu, bunlar orduda hizmetleri esnasında ar üzerinde değil, yaya olarak savaşıyorlar ve kahramanlıklarıyla göze çarpınca şüpheli gözle bakılıyordu. Bunlara her ne kadar ücret ve ganimetten hisse veriliyor idiyse de, muntazam aylık almıyorlardı. Divan'da, yani askeri ma-aş cerevelinde kayıtlı değildiler." Bk: J.Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev:Fikret Işıltan, Ankara 1963, s.236.
8. Doç.Dr.Saim Yeprem, bu hususu, "pek isabetli görülmeyen bir ihtimal" olarak nitelendirir. Bkz. Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî*, İstanbul 1980, s.252-253.
9. W.M.Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev:E.R.Fıglalı, Ankara 1981, s.390.
10. K.İşık, *Mâturidî'nin Kelam Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Ankara 1980, s.10
11. Kâbe ve önemi için bkz.: A.V.Ecer, "Osmanlı Döneminde Mekkenin Yönetimi", 10.T.T.K.Tebliğ, ilgili referanslar.
12. Akıl-nakil münasebeti yönünden Mâturidî ve Eş'arî'nin görüşlerinin farkları için bkz.:A.V.Ecer, s.25-45.; B.Topaloğlu, *Kelam İlmi-Giriş*, İstanbul 1981, s.143-147.
13. İmam Ebu Yusr Muhammed Pezdevi, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çev:Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1980, s.3; Bir bilginimiz bu konuya şöyle işaret eder:
"Mâturidî'nin problemleri, Bağdat dini ortamında yetişen çağdaşı Ebu'l Hasan Eş'arî'den daha felsefi bir açıdan yaklaşması, içinde bulunulan... değişik kültürel ortamların etkisinden olsa gerektir... Mâturidî'nin Kitab üt Tevhid'i, genellikle, alışılmamış ve dağınık üslûbu dolayısıyla, muğlak ve takibi zor olarak kabul edilmiştir... Mâturidî'nin ifade tarzının kapalı ve zor anlaşılır olması... o devre ait ilmi bir üslûbun teşekkül etmemiş olması hususuyla yakından ilgilidir..." Bkz.M.S.Yazıcıoğlu, "Mâturidî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması:Ebu'l Mansur Mâturidî ve Ebu'l Mu'in Neseî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1985, S.27, s.281-298.; ayrıca bkz.M.S.Yazıcıoğlu, *Mâturidî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. İstanbul.
14. Ebu'l Mu'in en-Neseî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Yazıcıoğlu, aynı makale ve aynı tez; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyet'ül-Arifin*, İstanbul 1955, C.II, s.487, Laknevi, *el-Fevaid ül-Bebîye*, Mısır 1324, s.216., Hayrettin ez-Zirikli, *el-A'lam*, Beyrut 1969, C..XIII, s.301.; İbni Kutluboğa, Tacür-Teracim, Bağdat 1962, s.58.; Ömer Rıza Kehhale, *Mucem ül-Miellifin*, Şam 1961, C.XIII, s.66.; Yusuf Elyan Serkis, *Mucem ül-Matbuat*, Mısır 1928, C.II, s.570. ; C.Brockelmann, *GAL*, C.I, s.357.; F.Sezgin, *GAS*, C.I, s.601; Ecer, s.76.
15. *Tebisret ül-Edille*'nin yazma nüshaları için bk: Yazıcıoğlu, aynı makale; Ecer, s.74.; H.Atay, önsöz.
16. F.Huleyf, *Kitab üt-Tevhid* mukaddimesi 5-6.sayfalar. ; M.Şerafeddin, "Türk Kelamcıları", *Davri'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1932, S.23, s.1-19.
17. Sabunî'nin hayatı ile ilgili kaynaklar için bkz.: Nureddin es-Sabunî, *Mâturidîyye Akaidi*. Çev:B.Topaloğlu, İstanbul 1979, Topaloğlu'nun Girişi, sayfa 19-24.
18. Ömer en-Neseî ile ilgili eserler için bkz.Ecer, s.76.
19. *Keşf üz-Zünun*, C.II, s.1350; Kemal Edip Kürkçüoğlu, "Lâmiyye-i Kelamiyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1954, S.1-2, s.1-21.
20. W.M.Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelam*, Çev:S.Ateş, Ankara 1968, s.137; C.A.Storey, "Tef tazani", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XII-I, s.118-121.
21. *Keşf üz-Zünun*, C.II, s.1145.
22. *Keşf üz-Zünun*, C.II, s.1146; *Keşf üz-Zünun* zeyli, C.II, s.104.
23. Mâturidî ile ilgili Türkiye'deki yayınlar ve araştırmalar hakkında toplu bilgi için bkz: A.V.Ecer, "Türkiye'de Ebu'l Mansur Muhammed el-Mâturidî ile İlgili Araştırma ve Yayınlar", *Türk Kültürü Dergisi*, Mayıs/2000, S.445, s.308-314.
24. Bk. O.Keskiöğlu, *İslâm Dünyası Dîn ve Bugün*, Ankara 1964.